

Wstęp

Książka *Zachowania ryzykowne współczesnej młodzieży. Studium teoretyczno-empiryczne* jest rezultatem moich zainteresowań badawczych problematyką psychospołecznego funkcjonowania młodzieży. Ponieważ uznaję doniosłe znaczenie okresu adolescencji dla kształtowania się dalszego biegu życia człowieka, potencjału kryjącego się w okresie przejścia od dzieciństwa do dorosłości, a także zasobów indywidualnych tkwiących w nastolatkach, postanowiłam poddać naukowej eksploracji problematykę zachowań ryzykownych młodzieży, by przy użyciu metod jakościowych odkryć, jakie mają one znaczenie¹.

Praca ma charakter interdyscyplinarny, a zamieszczone rozważania stanowią wieloaspektową narrację w obszarze nauk pedagogicznych wokół: socjalizacji, wychowania, edukacji, rozwoju człowieka oraz pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Problem główny niniejszej pracy dotyczy obszaru zachowań ryzykownych współczesnej młodzieży, a podjęte w książce analizy naukowe odnoszą się do różnych aspektów funkcjonowania współczesnych nastolatków, znajdujących się w okresie przejścia, charakteryzującym się z jednej strony dużym potencjałem kreatywnym w obrębie własnej tożsamości oraz relacji z innymi i światem, lecz z drugiej niepewnością i ryzykiem, co może być dodatkowo wzmacniane przez świat zewnętrzny, będący „cywilizacyjnie przypisany do ryzyka”². Funkcjonowanie adolescentek i adolescentów we współczesnej płynnej rzeczywistości może dostarczać im wielu wyzwań

¹ Zdaniem Uwe Flicka „wspólne dla tych podejść [jakościowych – przyp. aut.] jest dążenie do rozszyfrowania – przy użyciu kategorii znaczących i bogatych w szczegóły – tego, w jaki sposób ludzie tworzą świat wokół siebie, co robią, co im się przydarza. [...] Wszystkie podejścia poszukują regularności w znaczeniach, które mogą być odtworzone i analizowane przy użyciu różnych metod jakościowych, pozwalających badaczowi na sformułowanie – mniej lub bardziej uogólnionych – modeli, typologii i teorii jako sposobów opisywania i wyjaśniania zagadnień społecznych czy psychologicznych”, zob. U. Flick (2012), *Projektowanie badania jakościowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 13.

² Zob. U. Beck (2002), *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo „Scholar”.

w obszarze konstruowania tożsamości³, w sytuacji gdy ciągle poszukiwanie i dookreślanie siebie jest procesem koniecznym w obliczu zmian społeczno-kulturowych społeczeństwa nowoczesnego⁴. Młodzi ludzie, odpowiadając na centralny dylemat okresu dojrzewania, czyli na pytanie „kim jestem?”⁵, kształtując własne „bycie w świecie”⁶, konfrontują się nie tylko ze zmianami we własnym ciele oraz rozwijają swoje możliwości poznawcze, emocjonalne i moralne, ale także z ponowoczesną rzeczywistością społeczną. Młodzież, konstruując własną tożsamość i (re)konstruując swoje miejsce w otaczającej rzeczywistości społecznej, podejmuje nowe formy zachowań, w tym zachowania ryzykowne. Nie są one przypadkowe, lecz są odpowiedzią na zmiany wewnątrz organizmu oraz zewnętrzne oczekiwania. Podejmowanie ryzyka przez młodzież jest dla osób odpowiedzialnych za jej rozwój, czyli rodziców, pedagogów, nauczycieli, psychologów, wyzwaniem dotyczącym właściwych interwencji – od wspierających rozwój i potęgujących zasoby, przez profilaktykę, aż do terapii.

Książka składa się z dwóch części. Pierwsza z nich poświęcona jest analizie o charakterze teoretycznym i diagnostycznym.

W rozdziale pierwszym dokonuję charakterystyki okresu adolescencji, a także przedstawiam znaczenie zachowań ryzykownych dla rozwoju adolescentek i adolescentów. Na początku opisuję kontekst biologiczny oraz fizyczny i społeczno-kulturowy rozwoju młodzieży, a także zmiany społeczne i psychologiczne okresu dorastania. W aspekcie biologicznym młodzieży podlegają fizycznym zmianom oraz oddziaływaniu biologicznych potrzeb, które wymagają akceptacji i zmian w obrazie własnej osoby. Przemiany biologiczne, które są wspólne dla nastolatków, mogą mieć dla nich bardzo różne znaczenie w zależności m.in. od kontekstu społeczno-kulturowego, który jest z jednej strony specyficzny dla danej kultury, lecz z drugiej uniwersalny dla wszystkich młodych ludzi ze względu na tendencje globalizacyjne współczesnego świata. W aspekcie oddziaływań społecznych młodzież podlega więc oczekiwaniom i wymaganiom społeczno-kulturowym oraz doświadcza zmian kulturowo-cywilizacyjnych, takich jak m.in. wspomniana już globalizacja, konsumpcjonizm, a także rozwój technologiczny, warunkujący pojawienie się nowych narzędzi komunikacji ze światem, jak internet czy telefony

³ Więcej na ten temat: Z. Melosik (2013), *Kultura popularna i tożsamość młodzieży. W niewoli władzy i wolności*. Kraków: Impuls.

⁴ A. Cybal-Michalska (2006), *Tożsamość młodzieży w perspektywie współczesnego świata. Studium socjopedagogiczne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 146–147.

⁵ Por. E. H. Erikson (1997), *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.

⁶ Por. R. Leppert (2010), *Młodzież – świat przeżywany i tożsamość*. Kraków: Impuls, s. 447–249; H. Świda-Ziemia (2000), *Młodzież końca tysiąclecia. Obraz świata i bycia w świecie*. Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, s. 551–556.

komórkowe. Współcześni adolescenti i adolescentki doświadczają więc nie tylko wpływu kontekstu *offline*, ale także *online*, ze względu na to, że wychowali się jako „cyfrowi tubylcy”, dorastali w świecie nowych mediów i nie znają innej – pozbawionej technologii cyfrowej rzeczywistości⁷. W aspekcie rozwoju psychiki używają coraz bardziej zaawansowanych procesów poznawczych dzięki rozwojowi myślenia logicznego i abstrakcyjnego, a także doświadczają dynamicznego rozwoju emocjonalnego i moralnego, co przyczynia się do kształtowania się uczuć wyższych opartych na złożonych schematach poznawczych oraz kształtowania światopoglądu młodzieży⁸. Młodzi ludzie podczas rozwoju w okresie adolescencji podejmują szereg różnych zachowań, będących ich sposobami na adaptację zarówno do wyzwań zewnętrznych, jak i własnych zmian biologicznych. W rozdziale pierwszym dokonują charakterystyki różnych koncepcji teoretycznych odnoszących się do zachowań ryzykownych młodzieży, ze szczególnym uwzględnieniem kluczowego dla tej pracy sposobu rozumienia tych zachowań jako takich, które podejmowane są przez młodzież podczas rozwoju, aby osiągnąć ważne dla niego cele w odpowiedzi na kryzys rozwojowy, którego nasilenie determinuje określone ryzyko rozwojowe.

Kryzysy rozwojowe stanowią typowy układ, który można nazwać układem ryzykownych szans. Nasilenie konfliktu i sprzeczności zwiększa prawdopodobieństwo nierozwiązania kryzysu lub stosowania patologicznych strategii przezwycięzania go. Aby móc rozwiązać kryzys, potrzebne jest podejmowanie ryzykownych, nowych zadań – dlatego mówi się o ryzyku rozwojowym⁹.

W tej części pracy prezentuję także czynniki chroniące i czynniki ryzyka w rozwoju młodzieży, gdyż wybory adaptacyjne nastolatków zależą od możliwości kompensowania przez istniejące w jednostce i otoczeniu zasoby działania czynników ryzyka, a „diagnoza dotycząca zdrowia i patologii – czyli relacji czynników ryzyka do posiadanych zasobów – jest podstawą interwencji profesjonalnych pedagoga, wychowawcy lub psychologa w ramach edukacji zdrowotnej, promocji zdrowia i profilaktyki patologii”¹⁰. Na koniec rozdziału pierwszego podejmuję eksplorację znaczenia podejmowanych zachowań ry-

⁷ S. Chadwick (2014), *Impacts of Cyberbullying, Building Social and Emotional Resilience in Schools*. New York: Springer, s. 1.

⁸ Por. A. Oleszkowicz, A. Senejko (2013), *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 231.

⁹ H. Sęk, Ł. D. Kaczmarek (2016), *Promocja zdrowia i prewencja zaburzeń*, w: L. Cierpiałkowska, H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 666.

¹⁰ H. Sęk (2004), *Psychologia ryzyka, zdrowie i zachowania zdrowotne w kontekście rozwoju psychoseksualnego oraz jego zaburzeń*, w: M. Beisert (red.), *Seksualność w cyklu życia człowieka*. Poznań: Zakład Wydawniczy Domke, s. 71.

zykowych przez młodzież dla realizacji zadań rozwojowych okresu adolescencji, przyjmując założenie, że młodzież działa w celowy sposób, aby móc zrealizować zadania rozwojowe pojawiające się w określonym kontekście (*action in context*). Dlatego też zachowania adolescentów i adolescentek, zarówno te niebezpieczne i antyzdrowotne, jak i bezpieczne, i zdrowe spełniają określoną funkcję w osiągnięciu osobistych i społecznych znaczących celów wzrostu w okresie dojrzewania¹¹.

Rozdział drugi zawiera charakterystykę zachowań ryzykownych młodzieży. Na początku rozdziału przedstawiłam zachowania ryzykowne nastolatków jako element ich stylu życia, gdyż wśród wniosków z badań na plan pierwszy wysuwa się założenie o współwystępowaniu badanych zachowań, co oznacza, że pojawienie się u nastolatka jednego znacznie zwiększa ryzyko pojawienia się kolejnych¹². W związku z tym w literaturze przedmiotu używane są pojęcia syndromu zachowań ryzykownych¹³ lub ryzykownego stylu życia¹⁴. Na podstawie wyników dostępnych badań wyróżniłam trzy najbardziej powszechne grupy zachowań ryzykownych związanych z: używaniem substancji psychoaktywnych, agresją i przestępczością, a także ryzykownych zachowań seksualnych. Opis wyróżnionych grup w kolejnych podrozdziałach zawsze zawiera ich charakterystykę i informacje o rozpowszechnieniu. Dane dotyczące występowania opisywanych zachowań przytoczyłam na podstawie badań empirycznych, opierając się m.in. na informacjach z projektów ESPAD¹⁵ oraz HBSC¹⁶. Do każdej grupy zachowań ryzykownych przeprowadziłam także, na podstawie wyników dostępnych badań, analizę czynników ryzyka i czynników chroniących, przyjmując podział na czynniki: biologiczne, indywidualne, rodzinne, rówieśnicze, szkolne i społeczno-kulturowe.

Rozdział trzeci poświęcony jest profilaktyce zachowań ryzykownych młodzieży. Choć jestem świadoma interdyscyplinarnego charakteru profilaktyki, to przyjąłam w tej książce rozumienie prewencji jako pewnej formy po-

¹¹ S. Bonino, E. Cattelino, S. Ciairano (2005), *Adolescents and Risk. Behavior, Functions, and Protective Factors*. Springer-Verlag Italia, s. 6–13.

¹² K. Ostaszewski (2014), *Zachowania ryzykowne młodzieży w perspektywie mechanizmów resilience*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii, s. 61–65.

¹³ Tamże, s. 61.

¹⁴ R. Jessor (1991), *Risk Behavior in Adolescence: A Psychosocial Framework for Understanding and Action*. „Journal Of Adolescent Health”, 12, s. 599–600.

¹⁵ European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD), zob.: B. Hibell, U. Guttormsson, S. Ahlström, O. Balakireva, T. Bjarnason, A. Kokkevi, L. Kraus (2012), *The 2011 ESPAD Report. Substance Use among Students in 36 European Countries*. Sztokholm: Szwedzka Rada ds. Informacji o Alkoholu i Innych Używkach, Szwecja.

¹⁶ Health Behaviour in School-aged Children (HBSC), zob.: J. Mazur (red.) (2015), *Zdrowie i zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce na tle wybranych uwarunkowań socjodemograficznych. Wyniki Badań HBSC 2014*. Warszawa: Instytut Matki i Dziecka.

mocy psychologiczno-pedagogicznej, dlatego też opisałam kwestię zapobiegania zachowaniom ryzykownym młodzieży w szerszym kontekście pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Odniosłam się m.in. do znaczenia przyjmowanych założeń teoretycznych w planowaniu programów profilaktycznych oraz do nowego nurtu badań naukowych oceniających skuteczność praktycznych działań pomocowych (*evidence-based practice*), który – pomimo pojawiających się kontrowersji co do znaczenia i jakości uzyskiwanych dowodów¹⁷ – rozwija się prężnie także w obszarze profilaktyki (*evidence-based prevention programs* – EBP). W dalszej części rozdziału opisałam ustalenia szczegółowe dotyczące profilaktyki wyróżnionych grup zachowań ryzykownych – używania substancji psychoaktywnych, agresji i przestępczości oraz ryzykownych zachowań seksualnych, odnosząc się także do konkretnych programów profilaktycznych, które zostały uznane za skuteczne na podstawie prowadzonych badań naukowych.

Druga część książki poświęcona jest analizie i interpretacji prowadzonych przeze mnie badań. W kontekście badawczym podejmuję te zagadnienia, które wcześniej przeanalizowałam w części teoretycznej zarówno na poziomie koncepcji naukowych, jak i danych statystycznych. „Każdą możliwą do uchwycenia tendencję społeczną wyrażoną w postaci ogólnych danych czy wniosków [...] można ostatecznie sprowadzić do poziomu mikro, którego jest przeciw wyrazem”¹⁸. Towarzyszyło mi przekonanie, stanowiące punkt wyjścia do badań, że rozważania dotyczące ogólnych danych wyrażają się na poziomie jednostkowym, a poddane odpowiedniej analizie dane z poziomu jednostkowego, mają możliwość wzbogacenia wcześniej powstałych teorii i uogólnień. W moim projekcie badawczym uczestniczyli wychowawcy/wychowawczynie klas gimnazjalnych oraz socjoterapeuci/socjoterapeutki prowadzący grupy z młodzieżą uczącą się w gimnazjum. Wybrałam osoby pracujące z gimnazjalistami, gdyż ten etap edukacji najlepiej wpisuje się w poruszaną w części teoretycznej problematykę rozwoju w okresie adolescencji oraz zachowań ryzykownych podejmowanych w tym okresie życia. Młodzi ludzie na tym etapie edukacji są zazwyczaj w wieku od 13 do 16 roku życia, czyli w przedziale wiekowym, który w całości lokuje się w okresie adolescencji. Na przykład dorastanie według Lwa S. Wygotskiego to okres od 12/13 do

¹⁷ Zob. N. A. Constantine (2013), *Intervention Effectiveness Research in Adolescent Health Psychology: Methodological Issues and Strategies*, w: W. T. O'Donohue, L. T. Benuto, L. Woodward Tolle (red.), *Handbook of Adolescent Health Psychology*, New York: Springer Science + Business Media, s. 295–323.

¹⁸ A. Gromkowska-Melosik (2011), *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*. Kraków: Impuls, s. 264.

17/18 roku życia¹⁹, Erika Homburgera Eriksona – od 12/13 do 18/20 roku życia²⁰, a Daniela Lewinsona – od 17 do 22 roku życia²¹. Jak wynika z analizy dostępnych badań, na tym etapie rozwoju młodzież podejmuje zachowania ryzykowne²² mogące z jednej strony stanowić zagrożenie dla ich dalszego życia, lecz z drugiej szansę na osiągnięcie znaczących celów rozwojowych. Zastosowałam badania jakościowe, a dokładnie jakościowe zbiorowe studium przypadku, które jest powszechnie stosowane w naukach o edukacji²³ ze względu na zainteresowanie konkretnym zjawiskiem, zwłaszcza postrzeganiem przez nauczycielki/nauczycieli i socjoterapeutów/socjoterapeutki zachowań ryzykownych młodzieży. Poprzez wybór do badań osób z tych grup zawodowych, miałam możliwość „zrozumienia zjawiska”²⁴ zachowań ryzykownych młodzieży przez analizę wypowiedzi respondentów i respondentek, którzy pracują zarówno z całą grupą młodzieży (nauczycielki i nauczyciele), jak i z osobami z grup zwiększonego ryzyka²⁵ (socjoterapeuci i socjoterapeutki), co umożliwiło mi zdobycie informacji o nastolatkach zagrożonych zainicjowaniem, rozpoczęciem podejmowania ryzykownych zachowań lub też podejmujących je jedynie okazjonalnie oraz tych, którzy podejmują więcej różnego typu zachowań i m.in. z tego względu zostali skierowani na zajęcia socjoterapeutyczne. Cel badania, problemy badawcze, sposób doboru próby, plan badań, metody badawcze oraz zasady etyczne, które przyświecały mi podczas konstrukcji badania, jego przebiegu i analizy materiału badawczego omówiłam szczegółowo w rozdziale czwartym części drugiej pracy.

Kolejne rozdziały części drugiej książki – piąty, szósty, siódmy i ósmy – zawierają analizy i interpretacje materiału badawczego zgromadzonego podczas wywiadów, a punktem wyjścia podziału tekstu na poszczególne części są cztery problemy szczegółowe przedstawione w rozdziale metodologicznym. Zgromadzony materiał badawczy w pierwszej kolejności analizuję i interpretuję na zasadzie porównania podobieństw i różnic w narracjach wychowawców/wychowawczyń i socjoterapeutów/socjoterapeutek, będąc

¹⁹ Zob. L. S. Wygotski (2000), *Problem wieku rozwojowego*, w: L. S. Wygotski, *Wybrane prace psychologiczne II: dzieciństwo i dorastanie*. A. Brzezińska, M. Marchow (red.). Poznań: Zysk i S-ka.

²⁰ Zob. E. H. Erikson (1997), *Dzieciństwo...*, dz. cyt.

²¹ Zob. D. J. Lewinson (1986), *A Conception of Adult Development*. „American Psychologist”, 41, 1.

²² Por. np. K. Ostaszewski (2014), *Zachowania...*, dz. cyt.

²³ Por. S. B. Merriam (1998), *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*. San Francisco: CA: Jossey-Bass.

²⁴ Zob. R. E. Stake (2014), *Jakościowe studium przypadku*, w: N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 624.

²⁵ Zob. B. Jankowiak, E. Soroko (2013), *Socjoterapia jako forma pomocy psychologiczno-pedagogicznej*, w: B. Jankowiak (red.), *Socjoterapia jako forma pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Teoria i praktyka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

świadomą fakt, że zarówno porównania, jak i różnice oraz wnioski dotyczą wyłącznie uczestników i uczestniczek badań, a wszelkie uogólnienia dotyczące nauczycieli i socjoterapeutów jako grup zawodowych są nieuprawnione. Stosowane porównania mają na celu opisać z różnych perspektyw (pojawiających się w wypowiedziach respondentek i respondentów) badane przeze mnie zjawisko. Na koniec każdego rozdziału przedstawiam wnioski z badań i odpowiadam na postawiony problem szczegółowo. W ostatnim etapie analizy dokonałam konceptualizacji interesującego mnie zjawiska zachowań ryzykownych młodzieży, a także klasyfikacji zachowań ryzykownych młodzieży w zależności od ich nasilenia i funkcji, jakie spełniają.

Warto także podkreślić, że niniejsza rozprawa nie pojawiła się w „biograficznej próżni”²⁶ – jest kontynuacją nie tylko moich zainteresowań badawczych, lecz przede wszystkim rozważań i badań polskich i zagranicznych autorów prowadzonych na płaszczyźnie pedagogiki i psychologii.

Do najważniejszych moich prac stanowiących kanwę dalszych poszukiwań naukowych należą trzy prace zbiorowe, w których byłam redaktorką i współredaktorką, a ponadto autorką i współautorką rozdziałów poświęconych problematyce „młodzieżowej”, a także pomocy psychologiczno-pedagogicznej skierowanej do młodzieży. Należą do nich: B. Jankowiak, A. Matysiak-Błaszczyk (red.), *Młodzież między ochroną a ryzykiem. Wspieranie rozwoju oraz pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla adolescentów i adolescentek*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM (w druku); A. Matysiak-Błaszczyk, B. Jankowiak (red.) (2016), *Kontrowersje wokół socjalizacji dziewcząt i kobiet*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM; B. Jankowiak (red.) (2013), *Socjoterapia jako forma pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Teoria i praktyka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM. Ważne dla tej pracy były także badania empiryczne oraz poszukiwania teoretyczne w obszarze socjoterapii młodzieży, na podstawie których powstały liczne artykuły naukowe mające na celu zapewnienie luki w naukowych rozważaniach dotyczących tej formy pomocy, która jest skierowana wyłącznie do dzieci i młodzieży. Istotne były również prowadzone przeze mnie badania dotyczące funkcjonowania młodych dorosłych i młodzieży w związkach intymnych, które stanowiły rezultat zarówno współtworzonej z dr Karoliną Kuryś-Szyncel grupy badawczej „Tradycyjne i alternatywne związki partnerskie w perspektywie psychopedagogicznej”, działającej na Wydziale Studiów Edukacyjnych UAM w Poznaniu, jak i badań własnych.

Ponadto nie bez znaczenia były moje doświadczenia praktyczne – pracowałam bowiem przez wiele lat z młodzieżą jako nauczycielka zajęć psychoedukacyjnych i promujących zdrowie, wychowawczyni klasy zawodowej oraz psychoterapeutka pracująca w domu dziecka, a także ośrodka opie-

²⁶ Por. A. Gromkowska-Melosik (2011), *Edukacja...*, dz. cyt., s. 13.

kuńczo-wychowawczym dla dziewcząt uczęszczających do gimnazjum. Dzięki tym doświadczeniom miałam okazję pracować z młodzieżą zarówno w obszarze promocji zdrowia i potęgowania zasobów, profilaktyki, jak i psychoterapii zaburzeń. Mogłam więc diagnozować, planować interwencje psychologiczno-pedagogiczne oraz dokonywać ich ewaluacji, co pozwoliło mi osobiście obserwować efekty stosowanych metod, aktywności samych nastolatków oraz kompensacyjnych i prorozwojowych potencjałów tkwiących w adolescencji jako silnie (auto)kreacyjnym etapie życia.

Niniejsza rozprawa – podkreślę raz jeszcze – stanowi kontynuację poszukiwań teoretycznych i empirycznych polskich i zagranicznych autorów. Ważną perspektywą przyjmowaną w tej książce jest perspektywa rozwoju człowieka w cyklu życia i w tym obszarze bez wątpienia w rozwijaniu mojego sposobu myślenia dużą rolę odegrały książki i artykuły Anny Brzezińskiej²⁷ i Beaty Ziółkowskiej²⁸, a także Anny Oleszkowicz i Alicji Senejko²⁹. Z kolei prace Krzysztofa Ostaszewskiego³⁰, Richarda Jessora³¹, a także Silvii Bonino, Eleny Cattelino oraz Silvii Ciairano³² pozwoliły mi zgłębić różne perspektywy rozumienia zachowań ryzykownych młodzieży. Istotne znaczenie w zrozumieniu przeze mnie społeczno-kulturowych aspektów konstruowania tożsamości współczesnej młodzieży odegrały książki Zbyszko Melosika³³ i Agnieszki Cybal-Michalskiej³⁴. Prace Agnieszki Gromkowskiej-

²⁷ A. Brzezińska (2000), *Spoleczna psychologia rozwoju*, t. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”; A. I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska (2011), *Psychologia rozwoju człowieka*, w: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia akademicka*, t. 2. Gdańsk: GWP; A. I. Brzezińska (red.) (2015), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*. Gdańsk: GWP; A. I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska (2015), *Psychologia Rozwoju Człowieka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

²⁸ B. Ziółkowska (2015), *Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać?*, w: A. I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne...*, dz. cyt.

²⁹ A. Oleszkowicz, A. Senejko (2013), *Psychologia...*, dz. cyt.

³⁰ K. Ostaszewski, K. Bobrowski, A. Borucka, M. Cybulska, K. Kocoń, K. Okulicz-Kozaryn, A. Pisarska (2009), *Raport techniczny z realizacji projektu badawczego p.n. Monitorowanie zachowań ryzykownych młodzieży. Badania mokotowskie*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii; K. Ostaszewski (2014), *Zachowania...*, dz. cyt.

³¹ R. Jessor (1991), *Risk Behavior...*, dz. cyt., s. 597–605; tenże, (1993), *Successful Adolescent Development Among Youth in High-Risk Settings*. „American Psychologist”, vol. 48, no. 2, s. 117–126; R. Jessor, M. S. Turbin, F. M. Costa (1998), *Protective Factors in Adolescent Health Behavior*. „Journal of Personality and Social Psychology”, 75, s. 788–800.

³² S. Bonino, E. Cattelino, S. Ciairano (2005), *Adolescents and Risk...*, dz. cyt.

³³ Z. Melosik (1996), *Tożsamość, ciało i władza. Teksty kulturowe jako (kon)teksty pedagogiczne*. Poznań–Toruń: Wyd. Edytor; tenże, (2007), *Teoria i praktyka edukacji wielokulturowej*. Kraków: Impuls; tenże, (2013), *Kultura popularna...*, dz. cyt.

³⁴ A. Cybal-Michalska (2006), *Tożsamość młodzieży...*, dz. cyt.; tenże: (2011), *Tożsamość poszukująca podmiotu jako remedium na jego odnalezienie się w sytuacji globalnej zmiany*, w: A. Cybal-Michalska, D. Kopeć, W. Segiet (red.), *Studia z pedagogiki i nauk z pogranicza*. Poznań: Wydaw-

-Melosik³⁵, a także Debory J. Bell, Sharon L. Foster i Erica J. Masha³⁶ wskazały mi na znaczenie różnic międzypłciowych w socjalizacji dziewcząt i chłopców, a w konsekwencji na różnice w podejmowanych zachowaniach. Natomiast dzięki lekturze prac Heleny Sęk³⁷, Barbary Woynarowskiej³⁸, Magdaleny Piorunek³⁹, Katarzyny Sawickiej⁴⁰, a także Ewy Solarczyk-Ambrozik⁴¹ pogłębiłam wiedzę na temat różnych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej i interwencji psychologiczno-pedagogicznych skierowanych do młodzieży.

Materiały i źródła do napisania książki *Zachowania ryzykowne współczesnej młodzieży. Studium teoretyczno-empiryczne* zgromadziłam podczas wyjazdów studyjnych i kwerend bibliotecznych w wielu ośrodkach akademickich, do których należą University of Sydney, Berkeley University of California, University College London.

nictwo Naukowe UAM; A. Cybał-Michalska (2013), *Młodzież akademicka a kariera zawodowa*. Kraków: Impuls; tejsze: (2013), *Spółczesność globalnej zmiany i kondycja współczesnego człowieka – przyczynek do dyskusji nad ideą homo explorans*, w: B. Jankowiak (red.), *Socjoterapia jako forma pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Teoria i praktyka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

³⁵ A. Gromkowska-Melosik (2011), *Edukacja...*, dz. cyt.; tejsze: (2007), *Cyber-kobieta, czyli o wirtualnych symulacjach istnienia*, w: A. Gromkowska-Melosik (red.), *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Poznań-Leszno: Wyższa Szkoła Humanistyczna w Lesznie; tejsze: (2016), *Spółeczne konstrukcje agresji dziewcząt. Wybrane konteksty i kontrowersje*, w: A. Matysiak-Błaszczyk, B. Jankowiak (red.), *Kontrowersje wokół socjalizacji dziewcząt i kobiet*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

³⁶ D. J. Bell, S. L. Foster, E. J. Mash (2005) (red.), *Handbook of Behavioral and Emotional Problems in Girls*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

³⁷ H. Sęk, A. I. Brzezińska (2011), *Podstawy pomocy psychologicznej*, w: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia akademicka...*, dz. cyt.; J. Cz. Czabała, H. Sęk (2000), *Pomoc psychologiczna*, w: J. Strelau, *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3. Gdańsk: GWP; H. Sęk (2000) (red.), *Psychologia zdrowia*. Warszawa Wydawnictwo Naukowe PWN; tejsze: (2008), *Promocja zdrowia i prewencja zaburzeń z perspektywy psychologii*, w: H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna*, t. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; H. Sęk, Ł. D. Kaczmarek (2016), *Promocja zdrowia i prewencja zaburzeń*, w: L. Cierpiałkowska, H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

³⁸ B. Woynarowska (2013) (red.), *Edukacja zdrowotna. Podręcznik akademicki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; tejsze: (2014), *Działania szkół na rzecz zdrowia w Polsce. Diagnoza i rekomendacje*, „*Studia BAS*”, 2 (38).

³⁹ M. Piorunek (2010) (red.), *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek; tenże, (2004), *Projektowanie przyszłości edukacyjno-zawodowej w okresie adolescencji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

⁴⁰ K. Sawicka (2010), *Socjoterapia – proces i metoda*, w: K. Sawicka (red.), *Socjoterapia*. Warszawa: Wydawnictwo Kompendium; tejsze: (2008); *Terapia w resocjalizacji*, w: B. Urban, J. M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

⁴¹ E. Solarczyk-Ambrozik (2008), *Spółeczno-gospodarcze wyznaczniki zapotrzebowania na doradztwo zawodowe*. „*Studia Edukacyjne*”, nr 7; tejsze: (2004), *Kształcenie ustawiczne w perspektywie globalnej i lokalnej: między wymogami rynku a indywidualnymi strategiami edukacyjnymi*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.